

Περιεχόμενα

Συντομογραφίες	13
----------------------	----

Εισαγωγή	15
----------------	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΚΡΙΣΗ	19
---------------------------------	----

Το δημογραφικό πρόβλημα	23
-------------------------------	----

Η αποδάσωση και η υποβάθμιση του εδάφους	25
--	----

Η ρύπανση και οι αλλαγές στη σύσταση της γήινης ατμόσφαιρας	29
---	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ	37
--	----

Οι τίτλοι αρχαιότητας	39
-----------------------------	----

Το οικοσύστημα	41
----------------------	----

Η Βιόσφαιρα-οικόσφαιρα	43
------------------------------	----

Η υπόθεση Γαία	45
----------------------	----

Το «μακροσκόπιο»	47
------------------------	----

Επιστήμη της φύσης η του ανθρώπου;	50
--	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΟ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ	55
-----------------------------------	----

A. Το κίνημα για την προστασία και τη διατήρηση της φύσης	55
---	----

<i>Το αίτημα της προστασίας</i>	59
---------------------------------------	----

<i>Ο θεσμός της προστασίας</i>	62
--------------------------------------	----

<i>Κριτικές και αμφισβητήσεις</i>	65
---	----

<i>Διατήρηση και ανάπτυξη</i>	68
-------------------------------------	----

<i>Από τη φύση στο περιβάλλον</i>	70
---	----

B. Το σύγχρονο κίνημα για το περιβάλλον	72
---	----

<i>Οι σύγχρονοι προφύτες της οικολογικής καταστροφής</i>	76
--	----

<i>Το αντιπυρηνικό κίνημα</i>	81
<i>Η οικολογία και τα νέα κοινωνικά κινήματα</i>	83
<i>Το «οικολογικό νεφέλωμα»</i>	86
<i>Η ιδεολογική δομή του σύγχρονου οικολογισμού</i>	90

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΓΕΝΕΣΗ ΚΑΙ Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Η προβληματική	95
Πρόδρομα κινήματα	98
Πρωτοβουλίες για την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση μεταξύ 1965-1975	99
Η Διάσκεψη της Στοκχόλμης	104
Το Συνέδριο της Aix-en-Provence	109
Το Διεθνές Πρόγραμμα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης	111
Το Διεθνές Συνέδριο του Βελιγραδίου	113
Η Διακυβερνητική Διάσκεψη της Τιφλίδας	118
Το Διεθνές Συνέδριο της Μόσχας	124

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

A. Η έννοια του περιβάλλοντος	129
<i>Η οικολογική προσέγγιση</i>	132
<i>Το περιβάλλον του ανθρώπου</i>	135
<i>Η δυσκολία της σφαιρικής προσέγγισης</i>	145
<i>Περιβάλλον και Περιβαλλοντική Εκπαίδευση</i>	146
<i>Τι είναι περιβαλλοντικό πρόβλημα</i>	149
B. Η έννοια της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης	151

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

A. Στόχοι της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης	159
B. Χαρακτηριστικά της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης	165
Γ. Μοντέλο ανάπτυξης ενός προγράμματος Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης	174

Δ. Στρατηγικές ενσωμάτωσης της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης στα εκπαιδευτικά συστήματα	180
Αντί επιλόγου	197
Παράρτημα	209
Βιβλιογραφία	259

Εισαγωγή

Είναι αναμφισβήτητο γεγονός ότι το περιβάλλον αποτελεί ένα από τα θέματα-κλειδιά της σύγχρονης εποχής.

Η ένταση και η έκταση των περιβαλλοντικών προβλημάτων που απειλούν όχι μόνο την ποιότητα ζωής αλλά και τη βιωσιμότητα του πλανήτη, και η αυξανόμενη, από τη δεκαετία του 1960 μέχρι σήμερα, συνειδητοποίηση της οικολογικής κρίσης δημιούργησαν ένα ισχυρότατο ενδιαφέρον για το περιβάλλον και τα προβλήματά του, το οποίο εκφράζεται με χίλιες μορφές και πρόσωπα.

Τεχνοκράτες και οικολόγοι, περιβαλλοντιστές και φυσιολάτρες, πολιτικοί και επιστήμονες, επώνυμοι και ανώνυμοι πολίτες, ωθούμενοι από διαφορετικά κίνητρα, συζητώντας με διαφορετικά κριτήρια, προβάλλοντας διαφορετικές απόψεις και προτείνοντας διαφορετικές λύσεις, αναγνωρίζουν την κρισιμότητα της περιβαλλοντικής κατάστασης και συμφωνούν ότι η ανθρωπότητα πρέπει να κινηθεί δραστικά για την αντιμετώπιση των προβλημάτων.

Παρά τις διαφωνίες, τις συγκρούσεις, τις διαμάχες, τις διαφορετικές αντιλήψεις και ιδεολογίες που συνθέτουν το σύγχρονο περιβαλλοντικό σκηνικό, όλοι συμφωνούν ότι για να υπάρξει διέξοδος από την οικολογική κρίση, είναι απαραίτητη η περιβαλλοντική εκπαίδευση των πολιτών.

Σε αυτό το κλίμα γενικής ομοφωνίας γεννήθηκε, τη δεκαετία του 1960, η *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση* (Π.Ε.). Έκτοτε δημιουργήθηκε προοδευτικά ένα ισχυρότατο κίνημα Π.Ε., εξαιρετικά πολύμορφο και πολυδύναμο όσο και το ίδιο το οικολογικό κίνημα, παράλληλα με το οποίο εξελίχθηκε και από το οποίο τροφοδοτείται. Τα τελευταία χρόνια, η Π.Ε. βρίσκεται στο προσκήνιο της επικαιρότητας και υποστηρίζεται με ενθουσιασμό από όλους όσοι ισχυρίζονται ότι ενδιαφέρονται για το περιβάλλον. Θεωρείται δε ένα από τα πιο αποτελεσματικά μέσα για την αντιμετώπιση της οικολογικής κρίσης.

Σήμερα όλοι οι οργανισμοί, κυβερνητικοί ή μη, οι οργανώσεις, οι σύλλογοι και οι εταιρείες που κινητοποιούνται με οποιονδήποτε τρόπο και ένταση στον χώρο του περιβάλλοντος (σε διεθνές, περιφερειακό, εθνικό ή τοπικό επίπεδο) αναγνωρίζουν την αναγκαιότητα της Π.Ε. και προωθούν την

εφαρμογή της. Σε όλο και περισσότερες χώρες στον κόσμο γίνονται προσπάθειες για τη σταδιακή εισαγωγή της με διάφορους τρόπους σε όλες τις βαθμίδες της τυπικής εκπαίδευσης, όσο και στις διάφορες μορφές άτυπης εκπαίδευσης.

Στη χώρα μας¹ η Π.Ε. έχει αγκαλιαστεί με μεγάλο ενθουσιασμό από τον εκπαιδευτικό κόσμο και τις περιβαλλοντικές οργανώσεις. Η ιδέα για την εισαγωγή της στην τυπική εκπαίδευση κυοφορείται ήδη από το 1977. Κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας η πολιτεία προώθησε σε πειραματικό στάδιο την εφαρμογή προγραμμάτων Π.Ε. σε σχολεία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Πρόσφατα, με νομοθετική ρύθμιση² η Π.Ε. αναγνωρίστηκε και επίσημα ως μέρος των προγραμμάτων των σχολείων και δημιουργήθηκε ο θεσμός του υπεύθυνου Π.Ε. κατά νομό, με σκοπό την προώθηση και τον συντονισμό ανάλογων δραστηριοτήτων στα σχολεία της κάθε περιοχής.

Τα τελευταία χρόνια η Π.Ε. εισήχθη σε όλα τα παιδαγωγικά τμήματα των πανεπιστημίων της χώρας, γεγονός ελπιδοφόρο για την ανάπτυξη της έρευνας σε αυτό τον τομέα, η οποία ομολογουμένως είναι προς το παρόν από εξαιρετικά πενιχρή έως ανύπαρκτη.

Τι είναι όμως η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση; Το ερώτημα δεν είναι τόσο απλοϊκό και αφελές όσο φαίνεται εκ πρώτης όψεως. Η αδυναμία να δοθούν συγκεκριμένες απαντήσεις το κάνει κρίσιμο. Εκτός από γενικόλογες και προφανείς απαντήσεις—όπως ότι είναι μια εκπαίδευση σχετική με το περιβάλλον και τα περιβαλλοντικά προβλήματα, ή ότι πρόκειται για μια νέα διάσταση στην εκπαίδευση—συχνά προβάλλουν η σύγχυση, η αοριστία και η ασάφεια γύρω από το ζήτημα της Π.Ε. ακόμη και σε χώρους όπου αυτή υλοποιείται με ενθουσιασμό.

1. Σχετικά με την Π.Ε. στην Ελλάδα βλ. Ε. Flogaitis & Ι. Alexopoulou (1991). Environmental Education in Greece. *European Journal of Education*, 2(1, 4), 339-345, και Σ. Γκλαβάς & Π. Μπερελής (1992). Η περιβαλλοντική εκπαίδευση στην Ελλάδα. Στο *Εγχειρίδιο για την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ & UNESCO, σσ. 34-38. Για την Π.Ε. στην Αγγλία, το Βέλγιο, τη Γερμανία, τη Γαλλία, την Ισπανία, την Ιταλία και τον Καναδά, βλ. τη συλλογή αντίστοιχων άρθρων (του έτους 1991) στο ειδικό αφιέρωμα "Environmental Education", του περιοδικού *European Journal of Education*, 26 (4).

2. Πρόκειται για τον νόμο 1892/31-7-1990, άρθρο 111, παράγρ. 13. Η σχετική διάταξη αφορά τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Σύμφωνα όμως με την αρ. Γ1/308/3-4-1991 Υπουργική Απόφαση (ΦΕΚ 223, τ. Β/12-4-1991) εφαρμόζεται ανάλογα και στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

Μια προσπάθεια απάντησης στο ερώτημα αυτό συνιστά το παρόν βιβλίο. Σκοπός του είναι να παρουσιάσει την Π.Ε. όπως αυτή ορίστηκε και εξελίχθηκε στον διεθνή χώρο κατά τα τελευταία τριάντα χρόνια. Ποιες είναι οι αναγκαιότητες που τη γέννησαν, ποιες είναι οι ρίζες της, πώς αναπτύχθηκε και εξελίχθηκε και, τελικά, πώς διαμορφώθηκε στα πλαίσια του σύγχρονου οικολογικού προβληματισμού. Ποια είναι η φύση της, η φιλοσοφία της, η προβληματική της. Ποιοι οι στόχοι της και τα χαρακτηριστικά της. Ποια τα εννοιολογικά και τα μεθοδολογικά της πλαίσια.

Η προσπάθεια διασάφησης και παρουσίασης αυτών των θεμάτων δεν είναι εύκολη υπόθεση. Χρειάζεται να προχωρήσει κανείς προσεκτικά, εξερευνώντας δύσβατα μονοπάτια. Κι αυτό γιατί, καθώς η Π.Ε. εγγράφεται στα πλαίσια του σύγχρονου οικολογικού προβληματισμού και της περιβαλλοντικής διεκδίκησης, μιλώντας κανείς γι' αυτήν αναγκαστικά εισχωρεί στον χώρο του περιβάλλοντος, το οποίο συνιστά το σκηνικό της σύγχρονης προβληματικής. Ένα σκηνικό όμως το οποίο δεν είναι περατωμένο, αλλά οικοδομείται προοδευτικά εδώ και τριάντα χρόνια με καινούριες έννοιες, ιδέες, ιδεολογίες, επιλογές, διεκδικήσεις. Συναντά έννοιες όπως αυτή την ίδια την έννοια του περιβάλλοντος και της Π.Ε., οι οποίες δεν είναι ακόμη πλήρως οροθετημένες και επεξεργασμένες, με σημαντικά ακαθόριστα πεδία και ιδέες εν τω γίνεσθαι. Προχωρά εκ των πραγμάτων σε εννοιολογικούς και ιδεολογικούς χώρους που είναι ακόμη αδιαμόρφωτοι.

Το περιβάλλον παραπέμπει αυτόματα στην οικολογική κρίση και στην πολυδιάστατη έννοια της οικολογίας· έννοιες οι οποίες, αν και πολιτογραφήθηκαν ακόμη και στο καθημερινό μας λεξιλόγιο, χρησιμοποιούνται με ασαφή και συχνά αντιφατικό τρόπο.

Γι' αυτό θεωρήθηκε απαραίτητο τα τρία πρώτα κεφάλαια του βιβλίου να αφιερωθούν στην οικολογική κρίση και στην οικολογία, οι οποίες συνιστούν θέματα-κλειδιά απαραίτητα για την κατανόηση της σύγχρονης έννοιας της Π.Ε. Η οικολογική κρίση είναι η γενεσιουργός αιτία του θέματος «περιβάλλον» και, κατά συνέπεια, της Π.Ε. Όσο για την οικολογία, κρίθηκε χρήσιμο η επεξεργασία του θέματος να γίνει με τρόπο που να απαντά στο ερώτημα τι είναι «οικολογία». Γιατί παρουσιάζεται ιδιαίτερα συγκεχυμένη στις αναφορές και τις συζητήσεις για το περιβάλλον και την Π.Ε., και κυρίως όσον αφορά τον διαχωρισμό μεταξύ των δύο βασικών της διαστάσεων της οικολογίας-επιστήμης και της οικολογίας-κινήματος. Είναι όμως βασικές έννοιες για την Π.Ε., αφού η μεν πρώτη παρέχει τις επιστημονικές βάσεις για την κατανόηση του περιβάλλοντος και των περιβαλλοντικών προβλημάτων που είναι αντικείμε-

να της Π.Ε., η δε δεύτερη αντιπροσωπεύει τα νέα ρεύματα ιδεών και διεκδικήσεων στον κοινωνικό χώρο τα οποία γέννησαν την Π.Ε. και διαμόρφωσαν την πορεία και τους στόχους της.

Η οικολογική κρίση, η επιστήμη της οικολογίας και το οικολογικό κίνημα θέτουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο δημιουργήθηκε, αναπτύσσεται και λειτουργεί η Π.Ε. Έτσι, δεν είναι τυχαίο ότι μόνο στο τέταρτο κεφάλαιο εισάγεται η έννοια της Π.Ε. Το κεφάλαιο αυτό αναφέρεται στη γένεση και εξέλιξη της Π.Ε. από τη δεκαετία του 1960 μέχρι σήμερα. Στο πέμπτο κεφάλαιο επιχειρούνται εννοιολογικές προσεγγίσεις αφενός στη δομική έννοια του περιβάλλοντος, αφετέρου στην έννοια της Π.Ε. Στη συνέχεια, το έκτο κεφάλαιο πραγματεύεται πιο πρακτικά θέματα που αφορούν την Π.Ε. Ειδικότερα αναλύονται οι στόχοι και τα χαρακτηριστικά της, η ανάπτυξη ενός ολοκληρωμένου προγράμματος Π.Ε. και οι τρόποι ενσωμάτωσής της στα εκπαιδευτικά συστήματα. Τέλος, αντί επιλόγου, σχολιάζονται βασικά προβλήματα και τάσεις που εμφανίζονται στον χώρο της Π.Ε. και αναπτύσσονται προβληματισμοί σχετικά με την πορεία, το παρόν και το μέλλον της.

Στο τέλος του βιβλίου παρατίθενται ως παράρτημα η διακήρυξη και οι προτάσεις που διατυπώθηκαν στην πρώτη διακυβερνητική διάσκεψη για την Π.Ε., η οποία πραγματοποιήθηκε στην Τιφλίδα της Γεωργίας το 1977 υπό την αιγίδα του ΟΗΕ. Η μετάφραση και παράθεση του βασικού αυτού κειμένου θεωρήθηκε απαραίτητη επειδή θέτει το εννοιολογικό και μεθοδολογικό πλαίσιο της Π.Ε. και αποτελεί κεντρικό σημείο αναφοράς. Επειδή μάλιστα το εν λόγω κείμενο δεν έχει μεταφραστεί στην ελληνική γλώσσα, οι περισσότεροι από αυτούς που ενδιαφέρονται για την Π.Ε. δεν το γνωρίζουν παρά μόνο από έμμεσες αναφορές.

Όπως ο αναγνώστης θα έχει ήδη αντιληφθεί, το βιβλίο δεν αποτελεί έναν συγκεκριμένο οδηγό για την εφαρμογή της Π.Ε. Περισσότερο φιλοδοξεί να λειτουργήσει ως εργαλείο για τη βαθύτερη κατανόησή της, στάδιο απαραίτητο για την υλοποίησή της. Σίγουρα δεν καλύπτει όλο το φάσμα του πολυδιάστατου και πολύμορφου αυτού χώρου, ούτε εξαντλεί πλήρως τα θέματα που σχετίζονται με την Π.Ε. Ελπίζει ωστόσο να αποτελέσει αφορμή γόνιμου προβληματισμού και έρευνας. Ο προβληματισμός και η έρευνα είναι οι απαραίτητες προϋποθέσεις για την καλύτερη συγκρότηση του υπό διαμόρφωση εννοιολογικού και μεθοδολογικού αυτού χώρου, ώστε η Π.Ε. να μπορέσει να γίνει πραγματικότητα και να διαδραματίσει τον ρόλο της στο σύγχρονο περιβαλλοντικό σκηνικό.